

13. Українська конференція з охорони праці: Зб. матеріалів. – К., 1996. – 411 с.

Стаття надійшла до редколегії 29.01.2010 р.

Р.Ф. Сабіров

**ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА
ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

На території України зосереджені величезні природні багатства, вона є однією з найбільших за територією, чисельністю населення та економічним потенціалом держав Європи, але нераціональне використання і безгосподарність призвели не тільки до порушення, а й до зруйнування природних ландшафтів та вичерпаності корисних природних ресурсів. Надмірна концентрація промисловості зумовила катастрофічне забруднення повітря, води та ґрунту. На даному етапі розвитку нашої держави масштаби екологічних змін створюють реальну загрозу життю та здоров'ю громадян, громадській та національній безпеці.

Так, повені на Закарпатті та у Миколаївській області, зсуви ґрунтів на високоурбанізованих територіях та у місцях видобування корисних копалин, посилення техногенної сейсмічності на різних географічних територіях свідчать про безпосередній чи опосередкований зв'язок цих явищ з господарською діяльністю людини. А екологічне забруднення Керченської протоки виявилось результатом ігнорування природного чинника щодо дотримання вимог безпеки судноплавства.

Аналіз антропогенного впливу на природні екосистеми свідчить про швидкість деградації довкілля України, яка набула таких масштабів, що вийшла за межі швидкості біологічного пристосування живих організмів до середовища існування, тобто до втрати стійкості екологічних систем. Якщо за акумулюючий показник антропогенного тиску на навколишнє середовище взяти здоров'я населення, то об'єктивні медичні дані свідчать про дедалі зростаючий вплив екологічних чинників на фізичний потенціал нашого суспільства.

Тому, не можна не погодитись з думкою Кисельова М.М., що саме неефективна державна екологічна політика або ж її відсутність, спричиняє екологічні катастрофи та цілковите порушення екологічної рівноваги¹. З огляду на вищезначений спектр проблем стає очевидним, що глобальні

¹ Див.: Кисельов М. М. Національне буття серед екологічних реалій. – К.: Вентурі, 2004. – С. 184.

ризиків і загрози природного характеру вимагають нових підходів у розробці стратегії національної безпеки та оновлення змісту визначення екологічної безпеки.

Дослідження екологічної безпеки у складі національної безпеки держави мають певну історію та істотні здобутки. Початок досліджень припадає на середину 90-х років минулого століття, коли усвідомлення незалежності держави погрєбувало методологічного і методичного забезпечення формування політики національної безпеки, вивчення засад національної безпеки як системного багатокомпонентного явища й однієї з фундаментальних основ державотворення. Тому розгляд екологічної безпеки у сучасних реаліях формування національної стратегії і врівноваженої політики вбачається актуальним науковим завданням.

Особливе значення дослідження екологічної безпеки в системі національної безпеки держави пов'язано з аналізом, попередженням та прогнозуванням надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, що характеризуються постійним збільшенням матеріальних збитків і соціальних втрат. Означені проблеми ґрунтовно розглядали Андрейцев В.І., Данилишин Б.М., Измаков В.І., Качинський А.Б., Кисельов М.М., Комарницький В.М., Розовський Б.Г., Хлобистов Є.В., Шемшученко Ю.С. та ін. Адже наприкінці ХХ століття людство втрачало в результаті аварій і катастроф від 5 до 10 % сукупного валового продукту, тоді як його щорічний приріст становив лише 2 – 3 %¹.

Важливим засобом реалізації природоохоронної політики держави, забезпечення її дії, як слушно зазначає Шемшученко Ю.С., є право. Але останнє може успішно виконувати покладену на нього роль тільки у тому разі, якщо воно саме буде достатньо удосконаленим. На сьогодні правове регулювання екологічних суспільних відносин відстає від вимог практики².

Так, у Законі України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25 червня 1991 р. існує єдине законодавче визначення "екологічної безпеки" – такий стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей³. Але дане визначення є не достатньо повним. У ньому, на нашу думку, не відображено систему заходів, за допомогою яких повинно забезпечуватись таке "попередження", а також не враховано такі невід'ємні складові, як припинення вже

¹ Див.: Хлобистов Є.В. Збитки від надзвичайних ситуацій: методологічні аспекти соціально-економічного дослідження // Економіка промисловості. – 2000. – № 2. – С. 146 – 153.

² Див.: Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии. – К.: "Знання", 1989. – С. 5.

³ ЗУ "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25.05.1991 р. – ВВР України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

існуючих загроз з боку небезпечних природних об'єктів та ліквідація негативних наслідків природних та техногенних катаклізмів.

У свою чергу Андрейцев В.І. розглядає проблему екологічної безпеки, з одного боку, як систему спеціальних юридичних заходів, спрямованих на захист життєво важливих інтересів людини від небезпечного впливу навколишнього природного середовища, а з іншого – як систему законодавчого і підзаконного правового забезпечення цієї безпеки, яка забезпечує регулювання екологічно небезпечної діяльності, режим використання природних ресурсів, охорону природного середовища, безпечною для життя і здоров'я людей¹.

Також, слід зазначити, що за сучасних умов сформувались нетрадиційні чинники, які суттєво впливають на стан екологічної безпеки і яким дуже важко протидіяти, насамперед – це інтенсивне забруднення навколишнього середовища та порушення рівноваги в екологічних системах. Саме тому екологічна складова національної безпеки є комплексною проблемою і стосується у першу чергу економіки країни та її соціальної сфери. Від екологічного фактору залежить конкурентоспроможність країни на міжнародній арені, адже катастрофи техногенного характеру здатні знизити, а в деяких випадках, навіть знищити економічні здобутки та унеможливити повноцінний розвиток окремої галузі. Крім того кліматичні зміни, викликані антропогенним навантаженням на природне середовище (посухи, кислотні дощі) призводять до погіршення умов для ведення сільського господарства. А нерациональне використання та виснаження ресурсів ставлять країну у позицію залежності від зовнішніх чинників, що призводить до загрози національній безпеці України.

Але протягом тривалого часу національна безпека розглядалась лише як достатня захищеність від можливості зовнішнього, силового втручання однієї держави у суверенітет іншої. Тому подальшим логічним кроком національного законодавства стало прийняття у 2003 році Закону України "Про основи національної безпеки України", із законодавчим визначенням "національної безпеки" як стану захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якого забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам².

До загроз національним інтересам і національній безпеці в екологічній сфері законодавцем віднесені наступні чинники:

¹ Див.: Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки: Навчальний та науково-практичний посібник. – К.: Знання-Прес, 2002. – С. 187.

² ЗУ "Про основи національної безпеки України" від 19.06.2003 р. // ВВР України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

- антропогенне порушення і техногенна перевантаженість території України, зростання ризиків виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характерів;

- нерациональне виснажливе використання мінерально – сировинних природних ресурсів як не відновлюваних, так і відновлюваних;

- погіршення стану водних басейнів;

- неподоланність негативних соціально – екологічних наслідків Чорнобильської катастрофи;

- неконтрольоване ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин, матеріалів і трансгенних рослин, екологічно небіогрунтоване використання генетично змінених рослин, організмів, речовин та похідних продуктів;

- посилення впливу шкідливих генетичних ефектів у популяціях живих організмів, зокрема генетично змінених організмів та біотехнологій.

Водночас, слід зазначити, що в Україні формально існує переважна більшість правових і організаційних механізмів, що використовуються в країнах з ринковою економікою для розв'язання екологічних проблем: екологічне законодавство та система нормативів (хоча й недостатньо розвинена), штрафи і податки, а також екологічні фонди з власними джерелами фінансування. Проте ефективно скористатися цими механізмами в Україні поки що не вдалося. Причиною тому передусім є розлад у системі державних фінансів і значний спад виробництва. За цих умов відмова від екологічних платежів, сплати штрафів сприймається як нормальне явище – вони неспроможні призвести до істотних негативних наслідків для суб'єктів правопорушення.

Ситуація погіршується також тим, що місцева влада здебільшого зацікавлена не в реальному зменшенні забруднення довкілля, а передусім в одержанні штрафів за перевищення норм природокористування. При цьому підприємства надають перевагу штрафам (принаймні їх можна не сплачувати), ніж природоохоронним заходам. Останні досить дорогі, складні для здійснення, навіть за наявності коштів, через недостатньо розвинений ринок очисного обладнання і взагалі малоефективні, через зношеність основних виробничих фондів.

Реалії глобальної екологічної проблеми висунули перед Україною (як і іншими країнами світу) нові складні завдання. Вони переконливо демонструють безперспективність будь-якої політики, що не має обґрунтованого конституційно-правового забезпечення¹. Саме тому розвиток суверенної Української держави неможливий без розробки та здійснення багато-

¹ Див.: Данільян О.Г., Дзьобань О.П., Панов М.І. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації. Навч. посібник. – Х.: "Фоліо", 2007. – С. 124.

планової і цілеспрямованої стратегії національної безпеки та складової останньої – екологічної безпеки.

Також слід зазначити, що у зв'язку з поглибленням екологічної і світової економічної кризи та загостренням інших глобальних проблем в Україні, дедалі більшого значення набувають політичні і правові заходи, що вживаються в окремих державах для розв'язання нагальних питань екологічної безпеки. Це пов'язано з низкою обставин, а саме:

- питання екологічної безпеки стають невід'ємним елементом національної безпеки держав;

- екологічна безпека стосується не тільки міжнародної політики кожної держави окремо, але стає невід'ємною складовою внутрішньої політики дедалі більшої кількості держав світу, є важливим чинником внутрішньополітичної боротьби цих держав;

- екологічні проблеми стають постійним джерелом ускладнень міждержавних відносин, соціального напруження з міждержавними наслідками ("екологічні біженці", значні промислові аварії тощо);

- екологічні загрози поширюються не тільки через природні процеси, а також за каналами міжнародних економічних відносин (торгівля ядохімікатами, добривами та іншими видами продукції, застосування екологічно небезпечних технологій, виробництва з небезпечними відходами);

- переоцінка державами власних національних інтересів у світлі забезпечення міжнародної екологічної безпеки.

Саме тому конкретні засоби і шляхи забезпечення національної безпеки України обумовлюються пріоритетністю національних інтересів, необхідністю своєчасних заходів, адекватних характеру і масштабу загрози цим інтересам, і мають ґрунтуватися на правових засадах.

Екологічні загрози національній безпеці пов'язані зі значним антропогенним порушенням та техногенною переважаністю території України, негативними екологічними наслідками Чорнобильської катастрофи; неефективним використанням природних ресурсів, широкомасштабним застосуванням екологічно шкідливих та недосконалих технологій; неконтрольованим ввезенням в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів; негативними екологічними наслідками оборонної та військової діяльності.

Подолання екологічних загроз є складовою економічної політики держави та основним завданням політики екологічної. Тому що, у стратегічному сенсі економічну безпеку гарантує лише конкурентоспроможна економіка. Екологічна безпека має уможливитися саме через реалізацію стратегічних цілей (бо результативність екологічної політики визначається з часом). Так, для здійснення екологічної політики на державному рівні потрібно достатньо усвідомлювати не лише екологічні проблеми, а й економічну можливість їхнього розв'язання.

Узагальнюючи вищеведене, слід зазначити наступне:

- по-перше, екологічна безпека є органічною складовою національної безпеки держави, що підтверджується логікою розвитку держави та суспільства і має забезпечуватися виваженою й ефективною державною політикою. На підставі викладеного вважаємо за доцільне внесення відповідних змін до Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" із визначенням терміну "екологічної безпеки" як системи екологічних, економічних та правових заходів, за якої забезпечується захищеність життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави від загроз з боку небезпечних природних об'єктів, забруднених внаслідок аварій, катастроф, господарської діяльності, природних явищ, надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру;

- по-друге, пріоритетними цілями політики екологічної безпеки України мають стати: ліквідація чи зменшення негативного впливу на природне середовище та створення сприятливого для життя і здоров'я людини довкілля; дотримання законів розвитку біосфери, раціонального природокористування, біосферної рівноваги; збереження генетичного фонду, ландшафтного розмаїття, збалансованості процесів відтворення та використання відновлювальних природних ресурсів;

- по-третє, планування політики екологічної безпеки, на нашу думку, має спиратися на принципи: політичних пріоритетів екологічної діяльності, збалансування та взаємного доповнення національних та регіональних пріоритетів, науково – технічного обґрунтування, громадського контролю, що визначають ефективність планування у цій сфері та перспективності екологічної політики держави загалом.

Отже, забезпечення екологічної безпеки здійснюється за допомогою відповідних заходів державного впливу: впровадження науково-обґрунтованих нормативів природокористування та охорони довкілля; проведення контролю за станом навколишнього природного середовища; зниження антропогенних навантажень, ліквідацію наслідків шкідливого впливу людської діяльності на навколишнє природне середовище; впровадження у виробництво екологічно безпечних технологій, реалізація заходів щодо зменшення наслідків Чорнобильської катастрофи; профілактика неконтрольованого ввезення в Україну екологічно небезпечних технологій, речовин і матеріалів.

На сьогоднішній день екологічна безпека є важливою складовою національної безпеки та може бути вирішена виключно у разі комплексного застосування заходів екологічного, економічного та правового характеру. Ефективна реалізація цих заходів має велике значення для стабілізації екологічної ситуації в Україні, а також оптимізації державної екологічної політики Української держави у сучасних умовах.

Стаття надійшла до редакції 14.09.2009 р.